

Використання прокурором спеціальних психологічних знань у судових справах поза кримінально-правовою сферою

Ігор ОЗЕРСЬКИЙ,
кандидат юридичних наук

Метою статті є дослідження психолого-правових аспектів оптимізації представницької функції органів прокуратури в адміністративному, господарському і цивільному судочинстві шляхом активного використання спеціальних психологічних знань спеціаліста-психолога та експерта-психолога. Деякі проблеми використання правоохоронцями психологічних знань у юрисдикційному процесі розглядали М. Костицький, В. Барко, Л. Мороз, Л. Казміренко, Н. Герасимова, Р. Лемик, О. Кришевич та ін. Однак досліджень із професійної діяльності прокурорських працівників в українській юридичній і психологічній науці майже не проводилось.

8

Водночас уміле використання прокурорськими працівниками психологічних знань у юрисдикційному процесі зможе оптимізувати встановлення важливих обставин справи та з'ясування істинної мотивації предмета спору сторін у судовій справі. Прикро, але зазвичай прокурори не виступають ініціаторами проведення судово-психологічної експертизи чи залучення психолога до юрисдикційного процесу (адміністративного, цивільного, господарського) через недостатню обізнаність у психологічних питаннях, котрі потрібно було б з'ясувати в межах того чи іншого заявленого предмета спору сторін. Хоча відповідно до ч. 1 ст. 27, ч. 5 ст. 130 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК); ч. 3. п. 3 ст. 49 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС) та ч. 1 ст. 22 Господарського процесуального кодексу України (ГПК) прокурор має право заявляти в суді клопотання про призначення судово-психологічної експертизи та залучення до справи психологів, а суд у разі задоволення такого клопотання – її призначити (ст. 143 ЦПК, ст. 81 КАС та ст. 41 ГПК).

У клопотанні прокурора про призначення експертизи, як зазначає Т. Маслової, повинні бути чітко сформульовані питання для експертів [6, с. 115]. Відповідно до ч. 3, 4 ст. 143 ЦПК, ч. 3 ст. 49; ч. 2 ст. 81 КАС та ч. 1 ст. 22, ч. 2 ст. 41 ГПК прокурор має право подати суду питання, на які потрібна відповідь експерта, та прохати суд провести експертизу у відповідній судово-психологічній установі. Більше того, прокурор може доручити її проведення конкретному експерту (спеціалісту) (ч. 4 ст. 143 ЦПК; ч. 3 ст. 81 КАС та ч. 2 ст. 41 ГПК).

Як експерта може бути залучено особу, що відповідає вимогам, установленим Законом «Про судову експертизу», і її внесено до Державного реєстру атестованих судових експертів (ст. 53 ЦПК, ст. 66 КАС, ст. 31 ГПК).

Беручи до уваги наукові позиції вчених М. Костицького, М. Єнікеєва, Т. Сахнової, Р. Лемик та [1; 3; 5; 8], вважаємо, що прокурору доцільно заявляти (клопотати) про призначення судово-психологічних експертиз у цивільних справах де, зокрема, розглядаються:

- спори стосовно права щодо виховання дітей, усунування, встановлення батьківства, розлучення, а також інші справи, що стосуються шлюбно-сімейних пра-

вовідносин. Тут предметом судово-психологічного дослідження буде встановлення індивідуально-психологічних особливостей як батьків (усиновителів, опікунів), так і дитини. Аналіз ситуації психологічної сумісності членів сім'ї та психологічне усвідомлення ними своїх функцій (ролей);

- справи про визнання недійсними правочинів осіб із вадами волі. Тут спільним предметом дослідження будуть психологічні чинники, що призвели до порушення вольових процесів під час укладання цивільно-правових правочинів;

- справи про відшкодування моральної шкоди, де предметом дослідження є ступінь порушення психологічної рівноваги, що призводить до душевних страждань потерпілого;

- справи про відшкодування шкоди під час вирішення питання про грубу чи просту необережність як потерпілого, так і заподіювача шкоди. Сюди ж належать справи з регресних позовів про відшкодування шкоди, коли під час судового розгляду слід вирішити питання, чи не діяла особа за обставин, передбачених ст. 1171 Цивільного кодексу. Предметом експертизи тут може бути встановлення змісту ієрархії основних мотиваційних ліній особистості, а також психологічний аналіз ситуації та поведінки особи, котра керує сучасною технікою;

- справи про заподіяння шкоди громадянином, що не здатен усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Тут предметом дослідження є виявлення психологічних елементів можливості усвідомлення особою значення своїх дій і вольова здатність керувати ними;

- справи, в яких виявлено, що особи, які обстоюють свої права і законні інтереси, подали до суду сфальсифіковані ними документи, зокрема її електронні (підроблений підпис, бланк документа, печатку, змонтований відеоаудіозапис тощо). У разі виявлення таких порушень у суді особа, «відхрещуючись» від цього, мотивує, що здійснила такі дії у стані депресії, фрустрації, психологічної травми тощо. Тут може бути клопотання прокурора про призначення психолого-лінгвістичної експертизи;

- справи про надання неповнолітній особі цілковитої цивільної дієздатності;

- справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичній особі.

Судово-психологічна експертиза також може бути призначена у справах, які виникли внаслідок деліктів, цивільних правовідносин, а також пов'язаних із відшкодуванням шкоди, випливаючи із зобов'язальних правовідносин [9, с. 259]. Викликає непорозуміння з правової, психологічної та логічної точки зору викладене в ч. 2 ст. 239 ЦПК («Призначення експертизи») таке положення: «...коли особа, щодо якої відкрито провадження у справі про обмеження її у цивільній дієздатності чи визнання її недієздатною, явно ухиляється від проходження експертизи, суд у судовому засіданні за участю лікаря-психіатра може постановити ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу».

Дивно, але якщо особа ухиляється від призначеної їй експертизи, то чи може вона це робити несвідомо, адже цьому мають передувати її мисленнєві, розумові операції й нормально функціонувати пізнавальні та психічні процеси. А як відомо, у разі психічного захворювання особа не в змозі контролювати свої дії та свідомо їх оцінювати. Більше того, як зазначив сам законодавець, особа з психічними вадами не здатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання (п. 1 ст. 51 ЦПК). Розгляньте «ухилення» може проявлятися й у симулятивних діях особи, що теж відбувається в межах свідомого сприйняття нею реальності. Зрозуміло, що така позиція не може забезпечувати принцип установлення об'єктивної істини в цивільному процесуальному судочинстві.

Вважаємо, що у цьому разі прокурор має клопотати перед судом про залучення, окрім зазначеного в нормі ст. 239 ЦПК лікаря-психіатра, ще й психолога, оскільки наведене вище більше пов'язане із психікою здорової людини. І призначати у цьому разі необхідно не судово-психіатричну, а комплексну судово-психолого-психіатричну експертизу. Як слушно зауважує Р. Лемик, «застосування психологічних знань у рамках судово-психіатричної експертизи здатне підвищити надійність, достовірність й інформативність експертних психіатричних висновків, зумовити більшу довіру до них із боку судових органів» [5, с. 59].

Призначення експертизи в цивільних справах є припустимим як під час судового розгляду, так і в процесі підготовки до нього [7], що скеровується в межах вимог статей 27, 53, 66, 86, ч. 6 п. 5 ст. 130, 143–150, 171, 185, 188, 189 ЦПК. А також згідно з нормами Закону «Про судові експертизи» та положеннями Інструкції Міністерства юстиції «Про призначення та проведення судових експертиз».

Наступною формою застосування психологічних знань у судовому процесі є залучення прокурором заявлення клопотання спеціаліста-психолога. Згідно з ч. 1 ст. 54 ЦПК, ч. 1 ст. 67 КАС та ч. 3 ГАК спеціалістом може бути особа, яка має спеціальні (психологічні). – **Додано авт.**.) знання та навички застосування технічних засобів і може надавати консультації під час учинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Суд за клопотанням (заявою) прокурора у разі сумніву останнього в певних подіях, що були зафіксовані в матеріалах звуко- і відеозапису, представлених у судовому засіданні як речові докази, має право відповідно до ч. 4 ст. 188 ЦПК та ч. 3, 4 ст. 146 КАС залучити спеціаліста-психолога. Отже, прокурор може скористатися в суді усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями (висновками) спеціаліста-психолога (ч. 1 ст. 190 ЦПК та ч. 1 ст. 149 КАС).

До того ж у ч. 4 ст. 54 ЦПК та ч. 4 ст. 67 КАС виокремлена ще й така форма участі спеціаліста (у нашому випадку психолога), як «допомога». Адже в зазначених частинах названих процесуальних норм вивисано, що «допомога спеціаліста не може стосуватися правових питань», а відтак це дозволяє використовувати означену форму з питань психологічного характеру. Водночас,

якщо під час оцінки прокурором висновку психолога буде виявлено неточності, він повинен клопотати перед судом про призначення первинної судової експертизи або запросити спеціаліста, який проведив дослідження до порушення справи в суді, дати роз'яснення до представленого висновку. Видається слушною думка Я. Зейкана, котрий вважає, що в цивільному процесі спеціалістів, як правило, необхідно допитувати як свідків [2, с. 102]. Це слугуватиме надійним аргументом (доказом) у наданих останнім консультативних висновках як в усній, так і в письмовій формі. Тому прокурор, щоб пересвідчитись у надійності та ґрунтовності наданого психологом висновку, може клопотати перед судом про допит останнього як свідка. До того ж для інших сторін (позивача чи відповідача, їхніх представників) це може стати підставою для відмови позивача від позову чи укладення мирової угоди, оскільки в аргументах спеціаліста, якого допитують як свідка, вони мають відчутти глибину вивчення предмета спору та достеменність переваги однієї зі сторін.

Стосовно надання письмовому роз'ясненню, консультації (висновку, листу тощо) психолога статусу доказу в судовому процесі з цивільної чи адміністративної справи, то на користь цього є вагомі аргументи, вже закладені законодавцем. Так, у ч. 3 ст. 54 ЦПК та ч. 3 ст. КАС зазначено: спеціаліст надає письмові роз'яснення, які відповідно можуть мати форму висновку, акту, довідки чи листа, а суд, у свою чергу, згідно з ч. 4 ст. 190 ЦПК та ч. 3 ст. 149 КАС викладені письмово і підписані спеціалістом роз'яснення приєднує до справи. Тим паче, що у ст. 57 ЦПК та ст. 69 КАС зазначено, що доказами є будь-які фактичні дані..., що встановлюються на підставі письмових доказів, якими згідно з ч. 1 ст. 64 ЦПК та ч. 1 ст. 79 КАС є будь-які документи (зокрема електронні), інші письмові документи (акти, довідки тощо), що містять відомості про обставини, які мають значення для справи. Отже, довідка чи висновок психолога цілком підпадає під дію наведених норм. Більше того, законодавець ствердно надає їм доказового значення після складення протоколу їх огляду чи засвідчення їх поясненнями спеціаліста, чи допитом таких спеціалістів як свідків (ст. 185 ЦПК, ст. 143 КАС).

Отже, висновок спеціаліста (експерта) є окремою формою застосування спеціальних психологічних знань у цивільному, адміністративному та господарському процесі України, а відтак заслуговує на наукове обґрунтування та законодавче врегулювання.

Для уніфікації у процесуальному законодавстві зазначеного, а також підтримуючи наукову позицію Р. Лемик [5, с. 84], вважаємо доцільним внести доповнення до ст. 64 ЦПК та ст. 79 КАС у такій редакції: «Письмовими доказами є: будь-які документи, акти листування службового чи особистого характеру або витяги з них, *консультація спеціаліста у письмовій формі, висновок спеціаліста*, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи».

Слід зазначити, що офіційної психологічної консультації прокурор може вимагати не лише в межах судового процесу, а й поза ним, наприклад, у разі необхідності перевірити приналежність особистого підпису чи частини написаного власноруч тексту, котрий став предметом спору певної особи, яка стверджує, що здійснила означені дії у стані сильного душевного хвилювання. Такої самої думки й законодавець, оскільки в ч. 1 ст. 147 ЦПК вивисано, що експертиза може проводитися і поза судом, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень. Відповідно до ч. 2 означеної норми вона проводиться письмово у формі мотивованого висновку, який додається до справи. Права на позасудове призначення прокурором експертизи не передбачено ні в адміністративному, ні в господарському судочинстві, втім, на нашу думку, це не є перешкодою для її призначення, оскільки нормами Закону «Про прокуратуру» (1991) такі повноваження передбачені. До того ж прокурор, який уже є представником у певній судовій справі, навіть коли призначатиме експертизу чи залучатиме

відповідного спеціаліста поза межами адміністративного або господарського судочинства, все одно робитиме це в межах розпочатого юрисдикційного процесу.

У цьому разі прокурор керується п. 3 ст. 20 Закону «Про прокуратуру», де зазначено його право вимагати від керівників та колегіальних органів надання спеціалістів для проведення перевірок, відомчих і позавідомчих експертиз. Так, у разі необхідності прокурором, на нашу думку, відповідно до ч. 1 ст. 8 Закону «Про прокуратуру» може направлятися до науково-дослідної установи чи ВНЗ (тощо) вимога надати психолога-консультанта, який виступив би консультантом. При цьому невиконання посадовою особою законних вимог прокурора про виділення спеціалістів для проведення певної перевірки чи надання консультативних послуг, подання необхідних матеріалів (наприклад, висновку спеціаліста-психолога), а також ухилення від прибуття за викликом до прокуратури тягнуть за собою адміністративну відповідальність згідно з ч. 1, 2 ст. 185-8 («Ухилення від виконання законних вимог прокурора») Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Окрім цього, невиконання посадовою особою або громадянином законних вимог прокурора про виділення спеціалістів може бути підставою для винесення прокурором мотивованої постанови про дисциплінарне провадження чи порушення кримінальної справи щодо цих осіб (ст. 24 Закону «Про прокуратуру»).

Тепер слід звернути увагу на інститут примирення (медіації) сторін у процесуальному судочинстві та роль у цьому прокурора, оскільки сам по собі адміністративний, цивільний і господарський процес є конфліктним. На нашу думку, конфлікт закладений в оспорюваних сторонами в судовому порядку порушеннях прав і законних інтересів. Спір зазвичай визначається як зіткнення думок, поглядів, у процесі якого одна зі сторін (або обидві) прагне переконати другу (або одну одну) у справедливості своєї позиції; це публічне обговорення проблеми, зіткнення різних точок зору в процесі доказування й спростування. За психологічними спостереженнями, складові елементи спору є схожими зі складовими конфлікту, а тому ототожнюються.

Спершу нагадаємо, що примиренням, чи так званою медіацією, є вид альтернативного врегулювання спорів, метод вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації й проаналізувати конфліктну ситуацію в такий спосіб, щоб вони самі змогли обрати варіант рішення, який задовольняв би інтереси всіх учасників конфлікту.

У такому разі на окрему увагу заслуговують альтернативні способи вирішення конфліктних ситуацій, першим серед яких слід назвати медіацію. Так, медіація порівняно із судовим розглядом має певні переваги: у процесі медіації сторони відіграють активну роль. Однак конфліктуєчим сторонам, як правило, важко порозумітися, щоб сісти за стіл переговорів. Тож доцільно звертатися по допомогу до спеціалістів, оскільки лише вони зможуть здобути увагу та довіру конфліктуєчим (спірних) сторін, установити між ними контакт і взаємопорозуміння, допомогти сторонам усвідомити необхідність і взаємовигідність примирення.

Законодавець, зваживши на значення інституту примирення (медіації) у судовому процесі, передбачив її у нормах процесуального права. Так, у ч. 3 ст. 130 ЦПК та в ч. 3 ст. 111 КАС («Попереднє судове засідання»), у ч. 1 ст. 173 ЦПК та ч. 1 ст. 135 КАС («Початок розгляду справи по суті») для врегулювання спору до судового розгляду суд з'ясовує, чи не бажають сторони примиритися (ч. 1 ст. 135 КАС), або, як записано у ч. 3 ст. 130 та ч.1 ст. 173 Цивільного процесуального кодексу, «укласти мирову угоду». До того ж сторони можуть укласти мирову угоду, тобто примиритися щодо предмета спору, на будь-якій стадії цивільного процесу (ч. 3 ст. 31 ЦПК).

Аналіз текстуальних конструкцій редакцій ч. 1 ст. 175 ЦПК («Мирова угода сторін»), ч. 1 ст. 113 КАС («Примирення сторін під час підготовчого провадження») та ч. 3 ст. 78 ГПК («Відмова позивача від позову, визнання позову відповідачем, мирова угода сторін») свідчить, що примирення між сторонами спрямовує взаємопоступливість сторін під час урегулювання спору і може стосуватися лише їхніх прав, обов'язків і предмета позову. У ч. 1 ст. 175 ЦПК та ч. 1 ст. 113 КАС, на нашу думку, із психологічних міркувань навіть виписаний такий стиль урегулювання спору (конфлікту), як «взаємні поступки», тобто «компроміс» (позиція. – **Прим. авт.**). Під компромісом у наукових психологічних джерелах розуміють врегулювання розбіжностей через взаємні поступки [4].

Вважаємо, що прокурор, котрий не є стороною, якій надано право укласти мирову угоду (ч. 1 ст. 46 ЦПК), водночас може скористатися такою практикою завдяки залученням у позасудовому порядку до цього спеціаліста-психолога, керуючись ч. 1 ст. 8 Закону «Про прокуратуру». Оскільки лише психологи зможуть здобути увагу та довіру конфліктуєчим (спірних) сторін, налагодити між ними контакт і діяти взаємопорозуміння, допомогти сторонам усвідомити необхідність і взаємовигідність примирення (укладення мирової угоди). Відтак прокурор (або як представник однієї зі сторін спору в цивільній справі, або за власною ініціативою та внутрішнім переконанням), бажаючи вступити в судовий процес для захисту прав і законних інтересів особи (позивача чи відповідача), згідно з п. 4 ст. 20 Закону «Про прокуратуру» повинен викликати повістю посадову особу чи громадянина і вимагати від них усних або письмових пояснень щодо порушень закону. У цьому разі з психологічних позицій прокурор опосередковано та психолог безпосередньо набувають статусу медіаторів.

Отже, медіація в цивільних і господарських спорах є останньою можливістю сторін повернутися до конструктивних перемовин, узгодити спірні питання, щоб у майбутньому уникнути небажаних наслідків для обох сторін.

Джерела

1. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебн. для вузов. – М.: Юрист, 1996. – 632 с. – С. 283 – 284.
2. Зейкан Я. П. Коментар цивільного процесуального кодексу України. – К.: Юридична практика, 2006. – 506 с.
3. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза в гражданском процессе. – Вестник ЛГУ. Серия юридическая. Вып. 22. – 1983. – С. 103–104.
4. Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфліктів у слідчій діяльності МВС України: Дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06 / НАВСУ; МВС України. – Київ, 2002. – 236 с.
5. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики): Дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06 / Національна академія внутрішніх справ України. – Київ, 2004. – 182 с.
6. Маслова Т. Н. Проблемы участия прокурора в гражданском судопроизводстве: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2002 – 193 с.
7. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах / Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.98.
8. Сахнова Т. В. Зачем суду психолог? – М.: Знание, 1990. – 96 с. – С. 52–53.
9. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: Учебн. для вузов. – М.: Новый юрист, 1998. – 488 с.